

російський, так і в польський періоди вони, на нашу думку, не відігравали визначальної ролі в зовнішньому торговельному балансі регіону.

¹ Складено за кн.: *Opisy gospodarstw*. – Warszawa, 1938. – S. 872.

² *Jaworski W.-L. Reforma rolna*. – Kraków, 1926. – S. 540.

³ *Васюта І.К.* Соціально-економічні відносини на селі західної України до возз'єднання (1919-1939). – Львів, 1976. – С. 87.

⁴ *Gałusiński T. Sprawa ukraińska*. – Warszawa, 1936. – S. 50.

⁵ *Zoc St. Problem gospodarczy Ziemi Czerwieńskiej*. – Warszawa, 1938. – S. 196.

⁶ *Валігорський Кароль.* Значення державної земельної реформи на Волині. – Луцьк, 1921. – С. 86.

⁷ Там само. – С. 91.

⁸ *Roszkowski W. Gospodarcza rola większej własności ziemskiej w Polsce. 1918-1939*. – Warszawa, 1986. – S. 250.

⁹ Складено за кн.: *Opisy gospodarstw*. – S. 867.

¹⁰ *Trojowski M. Analiza trzech Wołyńskich gospodarstw folwarocznych*. – Łuck, 1936. – S. 35.

¹¹ Там само. – С. 40.

¹² *Зелінський М.* Українці у відродженій Польщі. – Львів, 1931. – С. 51.

*Галина Панишко, Петро Олешко
(Луцьк)*

АГРАРНО-ГОСПОДАРСЬКІ ВІДНОСИНИ У МАЄТКУ СУМОВСЬКИХ НА ВОЛИНІ У 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

На думку волинського воєводи Г.Юзевського, зростання ефективності сільського господарства, немислиме без існування високоінтенсивних насінницьких та племінних господарств, було прямопропорційне темпам асиміляції Волині в єдине ціле з Річчюпосполитою¹.

У чому ж крились економічні причини успішного розвитку переважної більшості великих земельних маєтків на Волині впродовж 20-х рр.? Відповідь очевидна – саме такі господарства мали найбільш сприятливі умови для швидкого налагодження товарного виробництва, оскільки володіли засобами для цього. В економічних умовах 20-х–30-х рр., за винятком періоду кризи, фактично тільки великі господарства були рентабельними.

Основним засобом виробництва сільськогосподарської продукції була земля. На 1921 р. великі власники на Волині володіли 1 млн. 38 тис. 501 га землі². При тому слід мати на увазі, що це були в основному

кращі землі, найбільш родючі орні ґрунти, продуктивні лісові масиви. Частка різноманітних неугідь у них було незначною.

Дещо складнішою була ситуація із засобами обробітку землі. Останні в першу чергу постраждали в ході воєнних дій упродовж Першої світової війни (реквізиції та конфіскації реманенту, робочої худоби; грабунків; нищення). Окрім того, у 20-х рр. у зв'язку з технічним прогресом очевидним стало моральне старіння ряду сільськогосподарських знарядь праці та технологій. Наприклад, намітився перехід від кінської тяги до використання парових машин та двигунів внутрішнього згорання. В умовах 20-х рр. тільки великі господарства могли забезпечити обробіток землі передовими на той час засобами та технологіями. Звичайно, не всі вони пішли таким шляхом, на що вказує поширення відробітної системи обробітку поміщицьких земель. Однак, дрібні селянські господарства таких умов не мали навіть у 2-й пол. 30-х рр.

Головна проблема в налагодженні виробництва у поміщицьких маєтках на поч. 20-х рр. полягала в тому, що бракувало обігових коштів. Кредит був дуже дорогий і не завжди вигідний навіть для поміщиків. Тому важливим економічним моментом парцеляції стала оплата селянами отриманої землі. В такий спосіб великий земельний власник отримував "живі гроші", що одразу ж мав можливість вкласти у власне виробництво. Наслідком цього було розширення останнього, при тому як екстенсивним, так і інтенсивним методами.

Помітний вплив на зростання рентабельності великих господарств справила також нова політика Польської держави. При існуючих тоді ножицях цін на промислову й сільськогосподарську продукцію тільки великі господарства ставали рентабельними. В 1927/28 рр. були найвищі ціни на сільськогосподарську продукцію, і, за даними Інституту сільськогосподарської економіки, це був єдиний рік, коли господарства площею 2–50 га отримали прибуток на діючий капітал розміром 6,75%³. Ці розрахунки добре ілюструють той факт, що рентабельними ставали тільки господарства площею понад 50 га.

Яскравим прикладом складності господарського життя волинських маєтків внаслідок надмірного оподаткування спадщини було нарахування податку сумою 130 тис. злотих на маєток Замличі в 1928 р. після смерті Томаша Сумовського і вступу у володіння ним сина Олександра. Хоч податок і був нарахований Земельною палатою у період сприятливої кон'юнктури, виплачувати його довелося під час кризи, що змусило нового власника вдатися до грабіжницьких кредитів⁴.

Ринкові ціни 20-х рр. на сільськогосподарську продукцію сприймалися як належні. Однак, від 1929 р. вони почали різко падати. Так, ціни на пшеницю впали в 1,65 разів; на жито – в 1,77 разів; на велику

рогату худобу – в 1,9 разів⁵. У зв'язку з відсутністю попиту різко зменшилися посіви технічних культур, зокрема цукрових буряків. У деяких маєтках, як, наприклад, Замличі, їх узагалі перестали вирощувати. Однак, у цих умовах найбільш передові господарства розширювали виробництво різноманітного насіння. З інтенсифікацією сільського господарства Волині у період кризи елітне насіння сільськогосподарських культур продовжувало користуватися значним попитом. Такі структурні зміни дозволили багатьом маєткам пережити кризу. Післякризові 30-ті рр. характеризувалися поступовим підвищенням цін на продукцію рослинництва, що поліпшувало становище поміщицьких господарств.

Для періоду кін. 20-х – поч. 30-х рр. характерною була ситуація надмірної заборгованості маєтків (до 70 % їх вартості) внаслідок подвійної зміни власника. В умовах кризи така система оподаткування ставала абсурдною, і ставки цього податку було знижено в 1933 р.⁶.

Другим, головним видом податків, що накладалися на волинські маєтки, були місцеві – їх кошти спрямовувалися на потреби самоврядування. Це – гмінний податок, дорожний, різноманітні виплати на громадські цілі. Для маєтків, що мали прибуток від 1,5 тис. до 24 тис. зл., місцеві податки в середньому становили 4 % від суми доходу.

У маєтках діяла досконала система обліку прибутків і витрат. Волинська земельна палата замовляла бланки для різноманітних фінансових документів та облікових книг у друкарні Л.Богуславського у Варшаві (1927 р.) і розповсюджувала їх серед поміщиків⁷. Мінімум документації, що повинна була вестися в кожному господарстві, включав:

- інвентарну книгу;
- касову книгу;
- книгу боржників і кредиторів;
- реєстр оборотів маєтку.

Оплата обрахунків балансів маєтків велась як рапортовим способом (ним в основному користувалися великі землевласники; він хоч і був простішим, але в 1,3 рази дорожчим), так і спрощеним ревізійним. Останньому надавали перевагу дрібні поміщики. Вони доручали ревізії своїх документів бухгалтерам-спеціалістам, на роботу яких у воєводстві існував постійний попит. Самі урядовці визнавали, що на Волині було важко знайти доброго бухгалтера для ведення поміщицького господарства. Підтвердженням цьому є відповідь Волинської земельної палати від 3 липня 1938 р. власникові маєтку Дольськ С.Рищевському, який звернувся туди за адресою такого бухгалтера⁸.

У маєтку Замличі бухгалтером був Фішер, послугами якого, особливо у справі проведення фінансових обрахунків, прагнули скористатися й поміщики навколишніх сіл. Так, у 1937 р. поміщик

Б.Соколовський через керівника Бюро обліку Волинської земельної палати М.Троянівського звернувся до нього з проханням про допомогу. Оплата за роботу пропонувалася в розмірі 40-50 зл. на місяць плюс утримання⁹.

Заборгованість маєтків Волинській земельній палаті за обрахункові послуги стала фактично постійним явищем. Так, станом на 24 листопада 1938 р. її мали 9 маєтків на суму бл. 3,1 тис. зл. При тому траплялися маєтки, що мали дуже велику заборгованість – понад 700 зл.¹⁰.

Погіршення кон'юнктури й необхідність виплати відсотків за кредитами у період економічної кризи призвели до кризи виробництва не тільки в невеликих поміщицьких господарствах, а й у набагато потужніших, що мали багатогалузеве спрямування. Одним з таких маєтків були Замличі О.Сумовського. У 1-й пол. 20-х рр. цей маєток мав зовсім мало іпотечних боргів. Динамічність зростання виробництва в Замличах у цей час дозволяла широко користуватися кредитами. Впродовж 1921-1926 рр., коли банківські кредити були відносно дешевими, короткотермінових позичок його власник взагалі не брав. У 1926–1927 рр. було взято кілька позичок у приватних осіб. З метою їх оплати в 1928 р. О.Сумовський узяв кредити розміром 200 тис. зл. у Банку крайового господарства.

Станом на 1 липня 1928 р. загальний борг маєтку становив бл. 300 тис. зл. Для такого економічно потужного маєтку ця сума була незначною. На кінець 1928 р. оподаткування маєтку значно підвищилося. На це вплинув ряд факторів: 1) високий врожай 1928 р. збільшив прибутковий податок; 2) на маєток було нараховано податок на спадщину розміром 130 тис. зл.; 3) збанкрутувала спілка "Гранум", що заборгувала власникові маєтку 50 тис. зл. за бурякове насіння. Окрім того, спілка розраховувалася векселями з підписом О.Сумовського¹¹.

Результатом таких подій стало збільшення заборгованості до 450 тис. зл. на 1 липня 1929 р. Паралельно з тим у результаті широких інвестицій упродовж року зросла активна частина балансу господарства від 4 млн. 365 тис. зл. до 4 млн. 500 тис. зл., тобто на 140 тис. зл. Співвідношення активної частини балансу й заборгованості наприкінці 30-х рр. залишалось стабільним – заборгованість не перевищувала 70 %.

Фінансові проблеми розпочалися в 1929/30 рр., коли маєток уперше отримав збитки в розмірі 140 тис. зл. В особливо тяжкому становищі опинилося насінництво. Кілька вагонів посівного вівсу так і залишилися нереалізованими. Урожай хмелю навіть не збирався, що призвело до простою хмелярні, а це обійшлося власникові у 20 тис. зл. У 1930/31 рр. становище ще більш погіршилося. Ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію впали до мінімуму, і їх продаж не покривав потреб господарства в обігових коштах. Постійно зростали

борги. Для виплати відсотків державним банкам власник маєтку брав позички під лихварський відсоток.

Отже, економічна криза кін. 20-х – поч. 30-х рр. була важким випробуванням для великих землевласників Волині. Однак, як і у післявоєнній ситуації поч. 20-х рр., вони й тоді були єдиним типом господарів, здатних налагодити товарне виробництво.

Коли йдеться про організацію управління великим землеробським господарством на Волині у 20-х–30-х рр., то не можна обійти увагою ключове поняття в цьому процесі – фільварку. Це поняття мало як адміністративний, так і господарський зміст. Загальне керівництво маєтком Замличі здійснював сам господар. Власникові допомагали 2 економа, 1 комірник та бухгалтер, який виконував також обов'язки касира¹². На кожному з фільварків був окремий управитель, керівництво іншими господарськими відділками здійснювалося фахівцями, які підлягали загальному керівництву управляючих та власникові маєтку.

Говорячи про застосування робочої сили у великих сільськогосподарських маєтках, відзначимо, що в досліджуваній період характер найму робітників залежав від розмірів маєтків. Для великих латифундій у цілому були характерні постійні наймані робітники (т.зв. “ординарії” – їх було найбільше), а для менших – сезонні. Вже в самому характері найму робочої сили проявлялася більша гнучкість.

У маєтку Замличі наймалося 35 ординаріїв, 60 допоміжних робітників та 40 сезонних, які працювали впродовж півроку. Окрім того, тут були 4 об'їждчики, 4 ремісники, їздовий, городник, хмеляр та 2 спеціаліста, один з яких керував рибним господарством, а другий – видобуванням торфу. Ці дані стосуються сер. 30-х рр., однак перед кризою кількість найманих робітників була значно вищою¹³.

Специфіка Волинського воєводства полягала в найнижчому рівні застосування машин (34,8 % площі поміщицьких маєтків тут оброблялося без їх допомоги) у порівнянні з іншими воєводствами Західної України. Так, наприклад, у Тернопільському воєводстві ця величина становила 7,8 %; у Станіславському – 4, 8%; Львівському – 2,5 %. При тому середній показник у Польщі був 7,1 %¹⁴.

У маєтку Замличі нараховувалося 90 робочих коней та багато іншої худоби. Тут одиниця робочої худоби припадала на 2,7 га орної землі, що вказує на більшу інтенсивність ведення господарства порівняно з іншими. Окрім того, маєток було добре механізовано. Тут працювали 2 парові машини з переробки молока, 8 жниварок, 5 сівалок та ряд інших складних механізмів. Усі машини ремонтувались у власних майстернях¹⁵.

Хоча в досліджуваній період з-поміж продуктів рослинництва на Волині переважали зернові культури, але вже у 20-х – 30-х рр. істотно

місце почали посідати технічні. Процес їх поширення впродовж зазначеного терміну добре видно на прикладі маєтку Замличі, де в 1929/30 рр., пропашні культури займали 34,4 % орних ґрунтів, з них посіви цукрових буряків, що відправлялися на цукровий завод у Стжижові, обіймали 100 га ріллі. Хоч після 1937 р. цукрові буряки в цьому маєтку не вирощувалися, посіви інших технічних культур зросли від 89 га наприкінці 20-х рр. до 134 га в сер. 30-х рр.

Сама природа великих землеробських господарств визначала пріоритетність у них рослинницької продукції, виробництво різноманітного насіння. Чи не найбільш відомим насінневим господарством Волині був маєток у Замличах. Вирощувати насіння цукрових буряків тут розпочали ще до Першої світової війни. На базі цього маєтку на поч. 20-х рр. діяла фірма "Томаш Сумовський", що пізніше, вже за часів його сина Олександра, переросла у фірму "Вирощування й репродукція зерна в Замличах на Волині". Ці фірми вирощували насіння як зернових, так і технічних культур. У справі вирощування насіння цукрових буряків Замличівський маєток тісно співпрацював зі спілкою "Транум". Значна частина вирощених тут пшениці й вівса продавалась як сортове насіння для селян, а також місцевим органам самоврядування, кооперативним організаціям, при тому не тільки Волині, а й сусідніх воєводств. Про масштаби виробництва насінневої продукції свідчить той факт, що з урожаю 1928 р. було продано 4 тис. 530 центнерів різноманітного насіння¹⁶.

Для розвитку насінництва у маєтку створили добрі умови. Тут функціонувала селекційна лабораторія, було зведено 2 великих, покритих бляхою зерносушарки, закуплено потужну машину для очищення зерна, побудовано зерносушарку. Практичне керівництво насінневим напрямком господарства здійснював відповідний фахівець та його помічник. За досягнення в галузі насінництва О. Сумовський регулярно отримував відзнаки й від Міністерства землеробства, й від різного роду землеробських організацій.

Відносно слабкий розвиток тваринництва у великих сільських господарствах обумовлювався як місцевими умовами, так і кон'юктурою ринку. На ґрунтах Волинського Опілля значно більший прибуток давало вирощування зернових та технічних культур. На Поліссі, де фізико-географічні умови для рослинництва були менш сприятливі, не було також умов для товарного тваринництва. Наявні там сіножаті, луки та випаси не підходили для інтенсивної відгодівлі худоби, а відсутність розгалуженої мережі комунікацій та переробних підприємств не дозволяла швидко і з економічною доцільністю вивезти продукцію поліського тваринництва на широкий ринок. Натомість Полісся мало сприятливі умови для розвитку селянського тваринництва,

його продукція мала почасти товарний характер, покриваючи потреби місцевого ринку.

Такий характер тваринництва вимагав постійного підтримання та поліпшення місцевого поголів'я худоби, оскільки селяни не мали змоги самостійно провадити племінну роботу. Вони регулярно зверталися щодо цього до послуг поміщицьких маєтків. Звичайно, найкращі породи худоби й найліпші виробники мали саме такі господарства.

У Замличах існував племінний осередок великої рогатої худоби. Її стадо тут складалось із 40-ка високопродуктивних корів, які залишилися ще з довоєнного часу. Для покращення стада в 1928 р. у Швейцарії придбали бугая за 5 тис. 500 зл. Надої від корів доходили до 4 тис. літрів за рік. Окрім того, власник маєтку мав стадо з 50-ти корів місцевої червоної польської породи, що було започатковане в 1925 р. Молочність цих корів була дещо меншою і сягала 3 тис. літрів на рік. Загалом 1931 р. у Замличах налічувалося 100 корів та 50 ялівок¹⁷.

Характерною особливістю Замличівського маєтку була наявність тут птахоферми, де вирощувалося бл. 1 тис. курей¹⁸.

Широка мережа дрібних річок Волині сприяла розвитку ставкового рибоводства, що мало в цьому регіоні давні корені. Воно характеризувалося високою рентабельністю, що спричиняло його поширення у багатьох поміщицьких маєтках. Так, наприклад, О.Сумовський у період економічної кризи виявив нерентабельність виробництва молока в Замличах на кормовій базі раніше осушених боліт. Ці площі на поч. 30-х рр. знову було обводнено й створено там систему ставків площею 70 га. На сер. 30-х рр. у цих ставках щорічно вилловлювали 150 – 200 центнерів коропів¹⁹.

Великі об'єми багатьох видів сільськогосподарської продукції, що вироблялись у фільваркових господарствах, вимагали їх перевезення та первинної обробки. Вже від поч. 20-х рр. у маєтках будувалися різноманітні ремонтні майстерні та переробні підприємства. У Замличах в 1926-1928 рр. заклали плантацію хмелю й побудували хмелярню. До того ж у цьому маєтку впродовж 1925-1931 рр. було моторизовано й модернізовано водяний млин (вартість робіт – 30 тис. зл.), зведено цегельню, що виробляла 150 тис. цеглин на рік. Починаючи від 1932 р. у ньому розпочато виробництво бекону на продаж. У той же час із метою підвищення рентабельності господарства тут започаткували видобуток торфу²⁰. Економічне піднесення кін. 20-х рр. разом з поширенням нової для Волині технічної культури буряків зумовило необхідність удосконалення внутрішньогосподарських комунікацій. Відтак виникла потреба швидкої доставки великих масивів вирощених буряків до залізничних станцій для подальшого транспортування на переробні підприємства. У межах господарства

перевезення буряків гужовим транспортом ставало економічно невідповідним, а вихід зі становища полягав у спорудженні вузькоколіїних залізниць, що обходилося досить дорого. Так, наприклад, у межах Горохівського повіту в 1939 р. спорудження 1 км вузькоколіїної залізниці коштувало 35–40 тис. зл.²¹. Таке будівництво було під силу тільки великим господарствам. Наприклад, дорогу в Замличах спорудили в 1927-1929 рр., а вартість будівництва (75 тис. зл.) оплатили на пайових засадах власник та цукровий завод у Стжижові.

Останнім часом дослідники історії західноукраїнських земель 20-х – 30-х рр. чимало уваги приділяють вивченню кооперації. Однак не часто згадується, що в ряді випадків кооперативний рух організовувався, підтримувався й розвивався великими землевласниками. Прикладом такого кооперативного діяча був власник Замличів О.Сумовський. Його зусиллями в маєтку 1928 р. організовано “Молочний кооператив у Замличах”, що невдовзі став найбільшим у регіоні виробником масла. Власник маєтку, який сам мав велике молочне стадо й молочарню, був зацікавлений у збільшенні виробництва молочних продуктів. Для цього він залучав виробничі можливості членів кооперативу, допомагаючи останньому обіговими коштами. Кооперативна молочарня мала механічний привід, пастеризаційне відділення та 2 міських магазина. О.Сумовський за власний рахунок будував для кооперативу житлові та господарські приміщення²². Організація та успішна діяльність такого кооперативу вказує на наявність доброго збуту молочної продукції, що вироблялась у поміщицьких господарствах.

Наявні матеріали дозволяють усебічно охарактеризувати збут продукції із Замличів. Продаж зерна й насіння відбувався на волинському та польському ринках. Молоко здавалося до кооперативу. Структуру збуту характеризують наведені нижче дані за деякими видами продукції. Вони характеризують збут 1928-1929 рр., коли сільськогосподарських товарів було продано на суму 652 тис. 394 зл.²³.

1. Насінневої та зернової пшениці – на 133 тис. 588 зл. (20,4 %).
2. Насіння вівса – 75 тис. 178 зл. (11,5 %).
3. Насіння цукрових буряків – 59 тис. 905 зл. (9,2 %).
4. Цукрових буряків – 139 тис. 562 зл. (21,3 %).
5. Молока – 56 тис. 627 зл. (8,7 %).

Аграрні перетворення 20-30-х рр. ХХ ст. на прикладі маєтку Сумовських слід розглядати як спробу розвитку капіталізму в сільському господарстві американським шляхом. Хоч брак часу не дозволив укорінитися й набрати сили новим аграрним відносинам, все ж їх успіхи аж до катастрофи 1939 р. були очевидними. Впродовж усього досліджуваного періоду великі сільські господарства відігравали

помітну роль, а в ряді випадків – і домінуючу у виробництві товарної продукції.

- ¹ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. - Dział Rękopisów. - Nakc. 1949 «Wołyń – czerwiec, 1937». - Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuację Wołyńskiego. – S. 40.
- ² Większa i średnia własności na Wołyniu. - Łuck, 1937. – S. 5.
- ³ *Войнаровський Т.* Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. – Львів, 1910. – С. 41.
- ⁴ Opisy gospodarstw. - Warszawa, 1938. - S. 860.
- ⁵ Там само. - S. 864.
- ⁶ Ciężary publiczne większej własności ziemskiej w opracowaniu biura naczelnej organizacji ziemiańskich. – Warszawa, 1938. – S. 13-14.
- ⁷ *Лимек С.В.* Аграрная олигархия Западной Украины 20 – 30-х годов XX ст.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Львов, 1988.
- ⁸ Державний архів Волинської області. - Ф. 278 (Волинська сільськогосподарська палата). - Оп. 1. - Спр. 65. - Арк. 121.
- ⁹ Там само. - Арк. 18.
- ¹⁰ Там само. - Арк. 173.
- ¹¹ Opisy gospodarstw. - Warszawa, 1938. - S. 860.
- ¹² Там само. – S. 863.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Statystyka Polski: Wielka własność rolna. - T. 5. - S. 17.
- ¹⁵ Opisy gospodarstw. - Warszawa, 1938. - S. 962.
- ¹⁶ Там само. - S. 858.
- ¹⁷ Там само. - S. 856.
- ¹⁸ Там само. - S. 856.
- ¹⁹ Там само. - S. 854, 861.
- ²⁰ Там само. - S. 855, 860-861.
- ²¹ Powiat Horochowski, jego możliwości i potrzeby. – Łuck, 1939. – 77 s.
- ²² Opisy gospodarstw. - Warszawa, 1938. - S. 858.
- ²³ Там само. - S. 859.